Patronen van polarisatie
Homicide in België tijdens de Tweede Wereldoorlog [1]

Antoon Vrints *

"*Le respect de la vie humaine a disparu. On tue pour un rien. Il arrive qu'un homme soit abattu comme un chien sans qu'on sache s'il est victime de 'justiciers' patriotes, de rexistes ou nationalistes flamands, de vulgaires gangsters, d'une vengeance individuelle ou simplement d'une erreur sur la personne... L'insécurité est telle qu'on se croit au temps de Louis XI*" [2]. Vol onbegrip omschreef Paul Struye aldus in zijn bekende reeks verslagen over de evolutie van de publieke opinie in het bezette land het klimaat zoals hij dat begin 1944 ervoer. In onderhavige bijdrage wordt gepoogd het gewelddadige kluwen dat Struye onderscheidde, enigszins te ontwarren.

I. Inleiding

Bij een overzicht van de evolutie van de Belgische homicidecijfers voor de periode 1900-1990 springt voornamelijk de geringe mate van variabiliteit in het oog. De ingrijpende structurele veranderingen die de Belgische samenleving in de betrokken tijdsspanne doormaakte, lijken op het eerste gezicht geen spectaculaire impact op de homicidecijfers te hebben gehad. Bekeken vanuit een internationaal vergelijkend en historisch perspectief, beantwoorden de Belgische cijfers voor de 20ste eeuw aan het hedendaagse West-Europese patroon van relatief lage homicideratio's. Dit beeld van een gepacificeerde samenleving wordt echter fundamenteel doorkruist door de twee wereldoorlogen. Enkel in deze periodes wijken de homicidecijfers significant af van het relatief lage lange-termijngemiddelde en kwam het tot een spectaculaire hausse van het aantal homicides. Indien homicidecijfers een graadmeter vormen van de maatschappelijke spanning, kan met name de Tweede Wereldoorlog bestempeld worden als een periode van nimmer geëvenaarde ontwrichting. In geen enkel andere periode van de Belgische contemporaine geschiedenis vond immers een gelijkaardige toename van het aantal homicides plaats.

1 "Homicide" is de gebruikelijke term in de gespecialiseerde historiografie om overlijdens als gevolg van direct interpersoonlijk geweld mee aan te duiden. Vanuit juridisch perspectief wordt homicide veelal als "moord" of "doodslag" gekwalificeerd.

2 Paul Struye, *L'évolution du sentiment public en Belgique sous l'occupation allemande*, Brussel, 1948, p. 158.

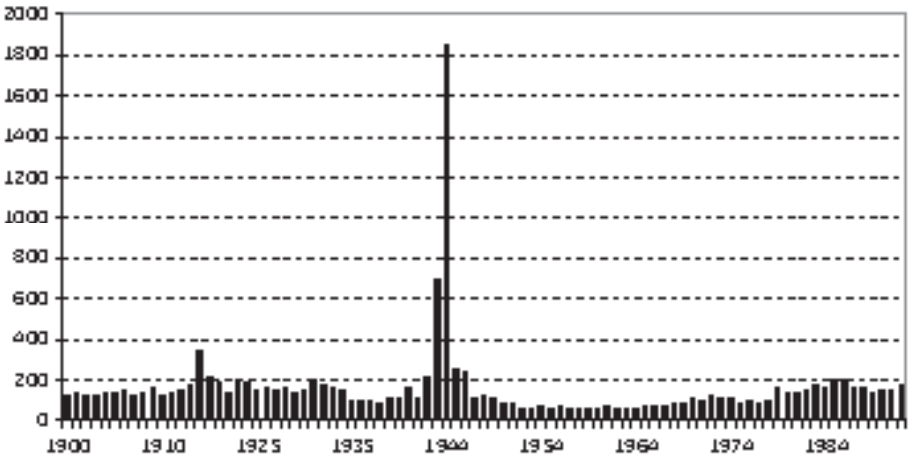

Figuur 1 : Homicide in België in absolute cijfers, 1900-1990
(Bron : Statistische jaarboek van België)

In deze bijdrage wordt dieper op de omvang en oorzaken van de ongekende hausse tijdens de Tweede Wereldoorlog ingegaan. Hierbij worden niet enkel de ontwikkelingen op nationale schaal geschetst, maar wordt ook aandacht besteed aan mogelijke regionale verschillen. De empirische basis van deze bijdrage bestaat uit medische statistieken die opgemaakt werden door het Nationaal Instituut voor de Statistiek en zijn rechtsvoorgangers [3]. Met name werden uit de statistieken betreffende de doodsoorzaken de homicidecijfers gepuurd. De verklaring van de arts die de precieze oorzaak van een (gewelddadig) overlijden vaststelt, vormt de basis van de betrokken statistieken. De homicidecijfers, afkomstig uit de medische statistiek, vormen dus een directe weerspiegeling van het aantal overlijdens dat door (wets)dokters als homicide gecatalogiseerd wordt. Dergelijke gegevens gelden onder specialisten als de meest betrouwbare indicator voor de graad van gewelddadigheid van een bepaalde samenleving [4]. De Belgische artsen hadden in de eerste helft van de twintig-

3 Voor de medische statistiek in België zie Karel Velle, "Statistiek en sociale politiek : de medische statistiek en het gezondheidsbeleid in België in de 19de eeuw", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 16 (1985), p. 213-242.

4 Zie voor bespreking van de bruikbaarheid van diverse bronnen voor de studie van homicide Pieter Spierenburg, "Long-Term Trends in Homicide : Theoretical Reflections and Dutch Evidence, Fifteenth to Twentieth Centuries", in Eric Johnson & Eric Monkkonen (red.), *The Civilisation of Crime. Violence in Town and Country since the Middle Ages*, s.l., 1996, p. 63-105.

ste eeuw vier categorieën ter beschikking om gewelddadige overlijdens in onder te brengen : homicides, zelfmoorden, ongevallen en onduidelijke gevallen (*cas douteux*).

In deze context werd ervoor geopteerd enkel de "hardste" categorie, de zuivere homicides, in overweging te nemen. Tijdens de oorlogsjaren werd een vijfde categorie gecreëerd, de zogenaamde "oorlogszaken", waarin alle gewelddadige overlijdens die in relatie stonden met oorlogshandelingen (zoals bombardementen, burgers omgebracht door leden van de bezettingsmacht, overlijdens van burgers en militairen bij militaire operaties...) ondergebracht werden. Al deze direct oorlogsgerelateerde overlijdens werden dus niet tot de "homicides" gerekend. Buitendien dient er rekening mee gehouden te worden dat de tienduizenden Belgische slachtoffers van de raciaal en politiek geïnspireerde vervolgingen van de bezetter en van de verplichte tewerkstelling in Duitsland sowieso al niet in de strikte homicidecijfers opgenomen werden, aangezien ze in overweldigende mate buiten het Belgische grondgebied om het leven kwamen. *Grosso modo* kan dus gesteld worden dat de homicidecijfers ook voor de oorlogsjaren, enige vergissingen of twijfelgevallen niet te na gesproken, in eerste instantie een reflectie vormen van het intra-Belgische geweld. Bij de interpretatie ervan dient men er zich echter steeds rekeningschap van te

- **Op 9 december 1942 werd de Vlaamse SS-*Untersturmführer* August Schollen op het Antwerpse Schoonselhof begraven. Hij was een van de dodelijke slachtoffers van de aanslagen van het verzet. (Foto SOMA)**

geven dat dit intra-Belgische geweld tot stand kwam tegen de achtergrond van het veel massalere, structurele, geweld van de kant van de bezetter [5].

II. Een samenleving onder hoogspanning

Voor een goed begrip van de hausse van het aantal homicides tijdens de oorlog is een korte schets van de dynamiek van de groeiende tegenstellingen noodzakelijk. Hierbij is vooral van belang ook oog te hebben voor de chronologische evolutie tijdens de bezetting. De eerste twee jaar van de bezetting bleven de homicidecijfers opmerkelijk laag. Achter deze ogenschijnlijk stabiele cijfers gaat echter een politiek polarisatieproces schuil dat mede aan de basis ligt van de latere hausse [6]. Het is bekend dat reeds tijdens het eerste half jaar van de bezetting zich een belangrijke verschuiving in de houding van de publieke opinie ten aanzien van de bezetter voltrok [7]. Waar in juni 1940 het gros van de bevolking zich veeleer welwillend opstelde ten aanzien van de bezetter, was van die relatief positieve grondhouding tegen het einde van het jaar weinig meer te merken. Het uitblijven van een Duitse zege op Groot-Brittannië en vooral de voedselschaarste tijdens de winter van 1940-1941 hadden het gezag van de bezetter in brede bevolkingslagen snel in diskrediet gebracht. Parallel hiermee groeide ook de vijandigheid van de grote meerderheid van de bevolking ten aanzien van de collaboratie die zich duidelijk begon af te tekenen. De vele breuklijnen die het ontredderde land tijdens de eerste maanden van de bezetting verdeelden, werden tegen het begin van 1941 overschaduwd door de tegenstelling tussen de pro-Duitse collaborerende minderheid en de pro-Britse meerderheid.

5 Voor een recente gedetailleerde balans van de impact van de Tweede Wereldoorlog op de mortaliteit zie Rudi Van Doorslaer, "Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000", in Gita Deneckere & Bruno De Wever (red.), *Geschiedenis maken. Liber Amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 238.

6 Voor een algemeen overzicht van het intra-Belgische politieke geweld tijdens de bezetting en de reactie van de Belgische en Duitse overheden zie : Albert De Jonghe, "De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel. Vijfde deel : Salzburg voor en na. Politionele ontwikkeling van september 1943 tot het einde van de bezetting", in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog,* nr. 8, 1984, p. 5-234. Voor Franstalig België Martin Conway, *Collaboration in Belgium. Léon Degrelle and the Rexist Movement 1940-1944*, New Haven/London, 1993. Voor Vlaanderen Bruno De Wever, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*, Tielt, 1995, p. 580-594. Voor de rol van het communistisch verzet José Gotovitch, *Du Rouge au Tricolore. Les Communistes belges de 1939 à 1944. Un aspect de l'histoire de la Résistance en Belgique*, Brussel, 1992, p. 155-194 en Philippe Van Meerbeeck, Etienne Verhoeyen, Herman Van De Vijver & Rudi Van Doorslaer, *Lexicon. De tijd der vergelding en het verzet*, Brussel, 1988. Nieuwe inzichten van onderuit biedt het recente werk van Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België*, Tielt, 2004.

7 Jules Gérard-Libois & José Gotovitch, *L'An 40. La Belgique occupée*, Brussel, 1971.

Martin Conway formuleerde een aantal pertinente suggesties om de maatschappelijke functies van de wijd verspreide vijandelijkheid ten aanzien van collaborateurs in het bezette land te kunnen verklaren [8]. Zo bood enerzijds het verzet tegen de collaboratie een gemeenschappelijk doel waarmee mensen van heel verschillende achtergrond zich ondanks alle tegenstellingen konden identificeren. Anderzijds was het één van de weinige manieren waarop de bevolking uit het bezette land actief lucht kon geven aan haar ongenoegen over de bezetter. Een breed gamma aan strategieën werd aangewend om de collaborateurs te laken. Het sterkst verspreid waren praktijken gericht op het intimideren van de collaborateur in de hoop hem tot gedragsverandering aan te zetten en een afschrikwekkend voorbeeld te stellen voor anderen. Doorgaans betrof het, gezien het risico op Duitse repressie, anonieme strategieën (leuzen of hakenkruisen op gevels, ruitbraak of bedreigingen). Toch kwam het in de steden reeds tijdens de eerste twee jaar van de bezetting meermaals tot verstoring van publieke manifestaties van collaboratiegroeperingen door verontwaardigde tegenbetogers. Op het platteland werden hier en daar traditionele vormen van collectieve sanctie aangewend om collaborateurs te bestraffen. Minder spectaculair, maar wellicht fundamenteler, waren andere informele sociale sancties zoals met name de verstoting van collaborateurs uit sociale netwerken met als gevolg dat ze in toenemende mate op de eigen kring van gelijkgestemden teruggeworpen werden. Familiale en vriendschappelijke relaties werden bewust afgebroken en cliënteel bleef weg uit handelszaken. Vooral in Wallonië was het sociale isolement van de collaboratie al vroeg in de bezetting vrijwel compleet. Ofschoon de overgrote meerderheid van de Vlaamse bevolking afkerig stond van de collaboratie, was het isolement van de collaborateur in Vlaanderen duidelijk minder uitgesproken dan in het Zuiden van het land [9].

Ondanks de groeiende polarisatie in het bezette land, bleef het intra-Belgische politieke geweld voor 1942 erg beperkt. Afgezien van twee geïsoleerde moorden op rexisten in de nazomer van 1941, vielen er verder geen dodelijke slachtoffers. Het relatief lage homicidecijfer van 1941 (109) wijst er bovendien op dat de voedselcrisis (die voornamelijk in de stedelijke en industriële gebieden in het voorjaar van dat jaar haar hoogtepunt bereikte), blijkbaar in veel mindere mate dan haar voorganger tijdens de Eerste Wereldoorlog leidde tot een dodelijke golf van gewapende overvallen op het platteland. Ongetwijfeld kan dit contrast ten minste deels verklaard worden door het feit dat de staat tijdens de Tweede Wereldoorlog door de ononderbroken activiteit van gerecht en rijkswacht zijn geweldmonopolie – althans gedurende de eerste bezettingsjaren – grotendeels wist te handhaven.

8 Martin Conway, *Collaboration….*, p. 75-76.

9 Op politiek vlak was bijvoorbeeld de lijn tussen de katholieke accommodatiepolitiek en de Vlaams-nationalistische collaboratie in Vlaanderen niet erg scherp. Bruno De Wever, "'Septemberweerstanders', 'idealistische oostfrontstrijders' en 'flaminboches'. De Tweede Wereldoorlog in België : onverwerkt verleden ?", in *Het verzet en Noord-Europa*, Brussel, 1994, p. 387.

Pas tijdens de tweede helft van de bezetting begon het aantal homicides hand over hand toe te nemen. In 1942 was het aantal geregistreerde homicides dubbel zo hoog dan het jaar voordien (216). In 1943 werden bijna 700 homicides geregistreerd en in 1944 werd het spectaculaire aantal van 1852 homicides bereikt. Een complex samenspel van vaak moeilijk te onderscheiden factoren veroorzaakte deze ongekende stijging. Ongetwijfeld kan ten minste een deel van de piek verklaard worden door de radicalisering van het politieke geweld. Het structurele geweld van de bezetter en zijn collaborateurs, wier regime levensbedreigend voor iedere potentiële tegenstander was, werd in toenemende mate beantwoord met gewelddadige uitingen van verzet. Terwijl in 1940 en 1941 het aantal politieke moorden beperkt bleef tot enkele geïsoleerde incidenten, kwam vanaf het voorjaar van 1942 een cyclus van politieke moorden over en weer op gang die een ongekend hoogtepunt zou bereiken in de zomer van 1944. Een belangrijke datum in dit verband was 22 juni 1941, de dag van de Duitse inval in de Sovjet-Unie die de Belgische communisten verloste uit hun moeilijke positie van opgelegde neutraliteit. Opgejaagd door de Duitse repressie, ruilde de KP haar aanwezigheidspolitiek in voor een verbeten verzet tegen de bezetter.

In tegenstelling tot de meeste overige verzetsgroeperingen wensten de communisten door guerrilla-activiteiten in het bezette land een derde front te openen. Vanaf einde 1941 werden gewapende kernen gevormd die naar het Russische en Joegoslavische voorbeeld "partizanen" werden gedoopt. Sabotagedaden uitvoeren vormde gedurende de hele duur van de bezetting hun kernactiviteit, maar er deed zich in de loop van 1942 een geleidelijke evolutie in de richting van aanslagen tegen personen voor. Ging het in februari en maart 1942 nog om zorgvuldig geplande geïsoleerde liquidaties van verklikkers die de veiligheid van verzetslui in gevaar hadden gebracht, vanaf april kwam een systematische terreurcampagne tegen de collaboratie op gang. Bedoeling was niet alleen politieke tegenstanders te treffen door hen om te brengen, maar ook alle medestanders schrik aan te jagen in de hoop hen te doen afzien van verdere collaboratie. Daarnaast paste het terrorisme in de "strategie van de spanning" die erop gezicht was de bevolking te stimuleren om tot actief verzet over te gaan door een spiraal van aanslagen en represailles uit te lokken [10]. Vanaf de zomer kwam de terreurcampagne pas goed op gang. Maar liefst 60 van de in totaal 67 aanslagen die volgens Duitse bronnen in 1942 tegen collaborateurs werden gepleegd, vonden plaats in de tweede jaarhelft. Het geografische zwaartepunt van de aanslagen in 1942 lag duidelijk in Wallonië en Brussel, wat niet verwonderlijk is gezien de aanzienlijk sterkere positie van de KP en bijgevolg ook van de partizanen aldaar dan in Vlaanderen. Rekening houdend met het bekende cijfer van 67 moordaanslagen met dodelijke afloop gericht tegen collaborateurs, moet de stijging van het aantal homicides in 1942 in vergelijking met de voorgaande jaren

10 José Gotovitch, "Quelques réflexions historiques à propos du terrorisme", in *Réflexions sur la définition et la répression du terrorisme*, Brussel, 1974, p.15-24.

grotendeels toegeschreven worden aan politiek geïnspireerd geweld. Ondanks de geleidelijke groei van het aantal roofovervallen in een aantal voornamelijk landelijke streken, bleef de impact ervan op de homicidecijfers vooralsnog beperkt.

De spiraal van geweld escaleerde echter pas goed in het jaar 1943 om een ongekend hoogtepunt te bereiken in 1944. De stijging kan niet los gezien worden van de afkondiging van de verplichte tewerkstelling in Duitsland in oktober 1942. Deze bijzonder impopulaire maatregel trof brede lagen van de Belgische bevolking, wat de vijandigheid tegen de bezetter sterk aanscherpte. De ervaring van de Eerste Wereldoorlog indachtig, verkozen vele opgeroepen jonge mannen de onderduik boven het vertrek naar Duitsland, wat een vrijwel onuitputtelijk reservoir aan potentiële rekruten voor het verzet opende. Vooral de partizanen, die sterk uitgedund waren door de Duitse repressie, namen vele werkweigeraars in hun korpsen op. Werkweigeraars die niet terecht konden bij het verzet of bij welwillende familieleden en kennissen, zagen zich vaak verplicht zich terug te trekken in bossen in relatief dunbevolkte streken (met name de Ardennen) waar ze in rondzwervende groepjes trachtten te overleven. In die precaire context lag de stap naar de aanwending van diefstal als overlevingsstrategie voor ten minste een aantal onder hen voor de hand. De instelling van de verplichte tewerkstelling vormde dan ook een belangrijke stimulans voor het gewapend banditisme. Zo nam het aantal gemeenrechtelijke roofovervallen in Limburg in de winter van 1942-1943 gevoelig toe en kregen ze ook een gewelddadiger karakter [11]. Op structureel vlak waren tijdens de tweede helft van de bezetting de contextuele voorwaarden die historica Florike Egmond voor het optreden van banditisme onderscheidt, vervuld : massale verarming en verzwakking van het staatsgezag [12]. Reeds tijdens de winter van 1940-1941 was de levensstandaard van met name de arbeidersbevolking in de stedelijke en industriële gebieden er sterk op achteruit gegaan [13]. Vanaf 1942 werd ook het geweldmonopolie van de staat uitgehold door de politiek gemotiveerde opstelling van de Belgische magistratuur : vanuit de weigering geïntegreerd te worden in de strijd van de bezetter met het verzet, zag het Belgische gerecht in de praktijk, ondanks een tijdelijke *modus vivendi* met de bezetter, af van de repressie van misdrijven waarbij vuurwapens gebruikt werden.

Net zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog rovers zich voordeden als Duitse soldaten om de effectiviteit van hun raids te vergroten, gebruikten overvallers tijdens de Tweede Wereldoorlog vaak met hetzelfde doel het mom van de Gestapo, *Feldgendarmerie*, collaboratiemilities en vooral van verzetsorganisaties. Voor de verzetsgroeperingen

11 Jos Bouveroux, *Terreur in oorlogstijd. Het Limburgs drama*, Antwerpen/Amsterdam, 1985, p. 26-28.

12 Florike Egmond, *Banditisme in de Franse tijd. Profiel van de Grote Nederlandse Bende 1790-1799*, s.l., 1986, p. 86.

13 Zie Peter Scholliers, *Arm en rijk aan tafel, Tweehonderd jaar eetcultuur in België*, Berchem, 1993, p. 175-182. Onovertroffen is nog steeds Guillaume Jacquemyns, *Privations et espoirs. La société belge sous l'occupation allemande*, Brussel, 1945.

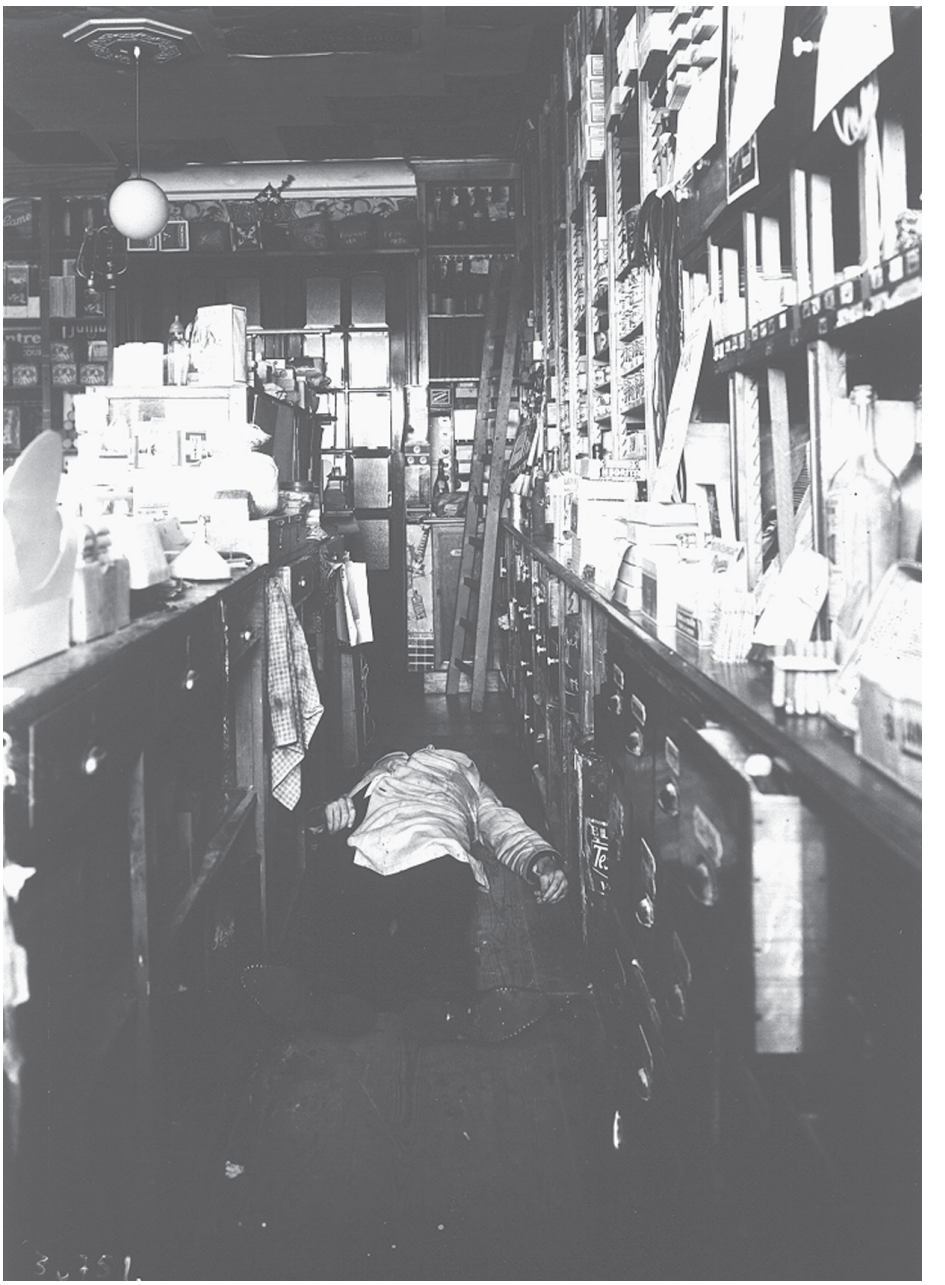

- **Het verzet viseerde niet alleen Vlaamse collaborateurs met de bezetter, maar ook vele rexisten. Op 28 juli 1943 werd een rexist in zijn apotheek in Sint-Lambrechts-Woluwe doodgeschoten.**
  (Foto SOMA)

stelden de activiteiten van gewapende bendes overvallers als zodanig al een aantal ernstige problemen [14]. Om te beginnen speelden ze in de kaart van de bezetter en de collaboratie die het verzet trachtten te criminaliseren door verzetsdaden af te schilderen als "banditisme". Het risico van het discrediteren van het verzet bij brede bevolkingslagen was dan ook verre van denkbeeldig. Bovendien hielden de activiteiten van bendes overvallers risico's in voor de veiligheid van de verzetskernen in een bepaald gebied, aangezien ze de aandacht van de Duitse politie op de betrokken streek konden vestigen.

Om deze risico's te beperken, richtten een aantal verzetsorganisaties voornamelijk in de uitgestrekte wouden ten zuiden van Samber en Maas *maquis*, schuilplaatsen voor werkweigeraars, op. Door de werkweigeraars in te kapselen in het verzet, werd niet enkel de exploitatiepolitiek van de bezetter geschaad, maar kon ook het riskante banditisme bestreden worden en werd daarenboven een belangrijke bron voor rekruten aangeboord. Tegen hardleerse overvallers die door hun aanhoudende activiteiten het verzet in gevaar brachten, werd desnoods gewapenderhand opgetreden. De Service Hotton die actief was in de Thiérache, schoot zo twee inwoners van Brûly-de-Pesche neer die ontsnapte Russische krijgsgevangenen overvallen lieten plegen [15]. Toch moet onderkend worden dat het ook binnen het kader van verzetsorganisaties soms niet lukte voldoende controle te verwerven over de aanzwellende golf rekruten, waarbij het occasioneel tot een verstrengeling kwam van politiek en gemeenrechtelijk geweld [16]. Bekend zijn vooral een aantal Limburgse voorbeelden en de Groupement Byl in het Luiks-Luxemburgse grensgebied [17]. Met name in Limburg was er op een meer dan occasionele basis sprake van verstrengeling van gewapend verzet en banditisme. Een aantal Limburgse bendes in dit schemergebied bleef overigens tot na de Bevrijding actief. Verzetsbewegingen waren zich bewust van dit gevaar en trachtten er met diverse maatregelen aan te verhelpen. De leiding van de Partizanen zag zo nauwgezet toe op de discipline door continu aan te dringen op nauwkeurige rapportage van de ondernomen acties [18]. Bij vaststelling van misbruiken werd krachtdadig opgetreden. Zo lieten de Luikse partizanen een commandant executeren omdat hij voor eigen rekening was gaan werken [19].

14 George Tanham, *Contribution à l'histoire de la résistance belge 1940-1944*, Brussel, 1971, p. 161-173; Valérie Lafarque, *Contribution à l'histoire de la résistance ardennaise. Les maquis de la Basse-Semois (1940-1944)*, niet-gepubliceerde licentiaatsverhandeling, Louvain-la-Neuve, 1994-1995, p. 48-50.

15 Marcel Franckson & Jacques Burniat, *Chronique de la guerre subversive. Le Service Hotton en Thiérache, 1941-1944*, Brussel, 1996.

16 Alain Colignon, "La résistance et l'aide aux réfractaires au travail obligatoire", in *De verplichte tewerkstelling in Duitsland 1942-1945/Le travail obligatoire en Allemagne*, Brussel, 1992, p. 129.

17 Isabelle Ponsard, *Un groupement de résistance durant la Seconde Guerre mondiale : le groupement Byl (secteur 4-zone V-Armée Secrète)*, niet-gepubliceerde licentiaatsverhandeling, Luik, 1997-1998; Jos Bouveroux, *Terreur...*

18 José Gotovitch, *Du Rouge (…)*, p. 192-193.

19 Philippe Baudoin, *La Résistance dans la vallée de l'Ourthe et de l'Amblève durant la Seconde Guerre mondiale (mai 1940-septembre 1944)*, niet-gepubliceerde licentiaatsverhandeling, Louvain-la-Neuve, 2000-2001, p. 208.

Het *Geheim Leger* van zijn kant zag zich in 1943 verplicht een zuivering door te voeren in het *maquis* van Bièvre omdat een deel van de werkweigeraars overgegaan was tot afpersingen [20]. Het is dan ook zaak niet in de kwaadwillige logica te vervallen van een aantal naoorlogse publicisten die individuele ontsporingen dankbaar aangrepen om het verzet in zijn geheel te criminaliseren. Overigens verraadt hun stelselmatige stilzwijgen over de betrokkenheid van collaborateurs bij gemeenrechtelijke criminaliteit hun eigenlijke agenda [21].

Het is schier onmogelijk het precieze aandeel van gemeenrechtelijk en politiek geweld in de algemene toename van de homicides te bepalen. Op grond van Duits archiefmateriaal dat grotendeels berustte op inlichtingen verstrekt door collaboratiebewegingen, besluit historicus Albert De Jonghe dat ongeveer 850 collaborateurs bij aanslagen door het verzet het leven lieten [22]. Het aantal verzetslui dat bij wraakacties door collaboratiemilities gedood werd, schat hij op 150. Om de cijfers van De Jonghe die enkel de periode van de bezetting bestrijken, te vervolledigen, dient ook rekening gehouden te worden met de 50 tot 100 collaborateurs die tijdens de bevrijdingsdagen van 1944 omgebracht werden [23]. Uit de historiografie komt dus het beeld naar voren van een 1.100-tal politiek geïnspireerde homicides voor de jaren 1942-1944. Bij de vergelijking van dit cijfer met de doodsoorzakenstatistieken springt het verschil onmiddellijk in het oog. Kan het verschil van ongeveer 1.600 doden grotendeels toegeschreven worden aan de weerslag van het banditisme of aan wraaknemingen uit persoonlijke motieven ? Of houden de aangehaalde cijfers van De Jonghe een onderschatting in van de omvang van het politieke geweld ? Overigens kan bij de analyse van De Jonghes cijfers de kritische bedenking gemaakt worden dat ze wel dodingen van collaborateurs betreffen, maar dat dit nog niet *ipso facto* betekent dat ze ook in alle gevallen politiek gemotiveerd waren. Zo is het goed voorstelbaar dat het sociale isolement van de collaborateur hem kwetsbaarder maakte voor persoonlijke afrekeningen en overvallen, die bovendien met de mantel der politieke motieven bedekt konden worden.

20 Victor Marquet, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Geheim Leger 1940-1944*, dl. VI, Brussel, s.d., p. 474-475.

21 Zie voor de overlap tussen collaboratie en gemeenrechtelijke criminaliteit. Albert De Jonghe, *De strijd...*, p. 70; Luc Huyse & Steven Dhondt, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952*, Leuven, 1991, p. 236-240; Bart Crombez, "De Algemene-SS Vlaanderen", in *Bijdragen NSGWOII*, 17 (1995), p. 188-189.

22 Albert De Jonghe, *De strijd…*, p. 75. Albert De Jonghe vermeldt in zijn bekende artikelenreeks het cijfer van 1137 liquidaties van collaborateurs door de Gewapende Partizanen tussen september 1942 en augustus 1944. Het betrokken cijfer werd in naoorlogse officieuze publicaties van de Partizanen naar buiten gebracht. Om onduidelijke redenen acht De Jonghe dit cijfer blijkbaar te hoog om geloofwaardig te zijn. In een artikel in *De Standaard* (1 maart 1983) formuleert hij op grond van eigen berekeningen een schatting van 850 gedode collaborateurs en 150 gedode verzetslui bij intra-Belgisch politiek geweld in België.

23 Francis Balace, "Les hoquets de la liberté", in Francis Balace (red.), *Jours libérés II (Jours de guerre)*, Brussel, 1995, p. 75-132. Luc Huyse en Steven Dhondt houden het op enkele tientallen doden. Luc Huyse & Steven Dhondt, *Onverwerkt...*, p. 43.

Vermeldenswaard is tenslotte ook het gegeven dat het na 1944 nog twee jaar duurde vooraleer de homicidecijfers weer terugvielen tot op het vooroorlogse peil. De Belgische staat had na de uitbarsting van geweld tijdens de oorlogsjaren duidelijk moeite om zijn geweldmonopolie weer af te dwingen. Het is bij gebrek aan onderzoek en beschikbaar bronnenmateriaal vooralsnog onduidelijk waaraan de relatief hoge cijfers voor de jaren 1945 en 1946 toegeschreven kunnen worden. Twee mogelijke verklaringsgronden liggen voor de hand. Enerzijds duurde het wellicht nog een zekere tijd vooraleer het gewapend banditisme volledig onder controle raakte. Anderzijds is het ook niet uitgesloten dat de hoge cijfers deels toegeschreven kunnen worden aan afrekeningen die hun grond vonden in het nabije oorlogsverleden.

III. Regionale patronen

Achter de globale hausse van de homicidecijfers in België tijdens de periode 1942-1946 gaan echter belangrijke regionale verschillen schuil. Om recht te doen aan de fundamenteel meerduidige oorlogservaring in de diverse streken van het land, dient nu het nationale kader te worden verlaten om over te kunnen gaan tot de interregionale vergelijking. Op basis van de homicideratio's (het aantal homicides/100.000 inwoners) per administratief arrondissement is het mogelijk het geografische patroon van het

- **Het geweld en in het bijzonder de homicides waren het gevolg van de steeds toenemende sociale en politieke polarisatie tijdens de bezetting. De voedselvoorziening was schrijnend, de zwarte markt zorgde voor alternatieve bestaansbronnen en de controle erop tot hoogoplopende spanningen.**
(Foto SOMA)

Figuur 2

Rangorde homicideratio's (aantal homicides per 100.000 inwoners) per administratief arrondissement voor de jaren 1936-1939, 1943 en 1944

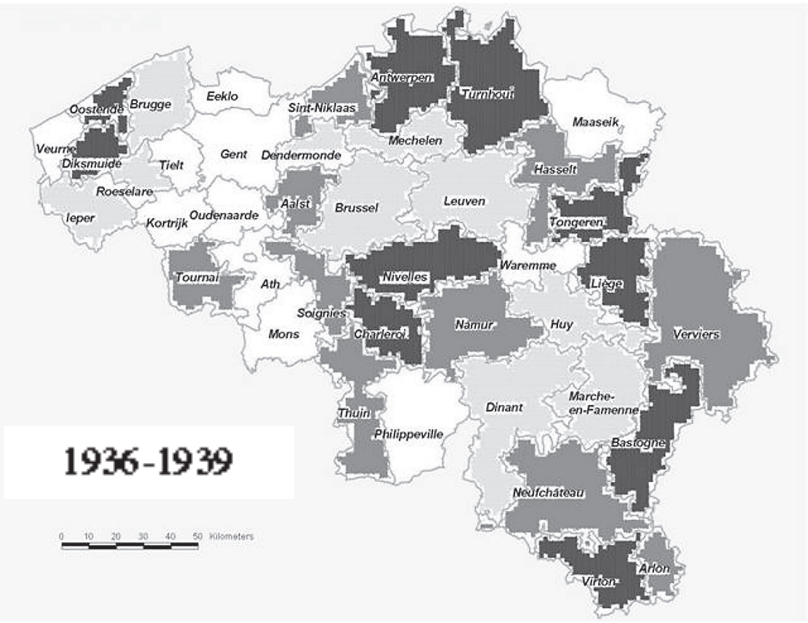

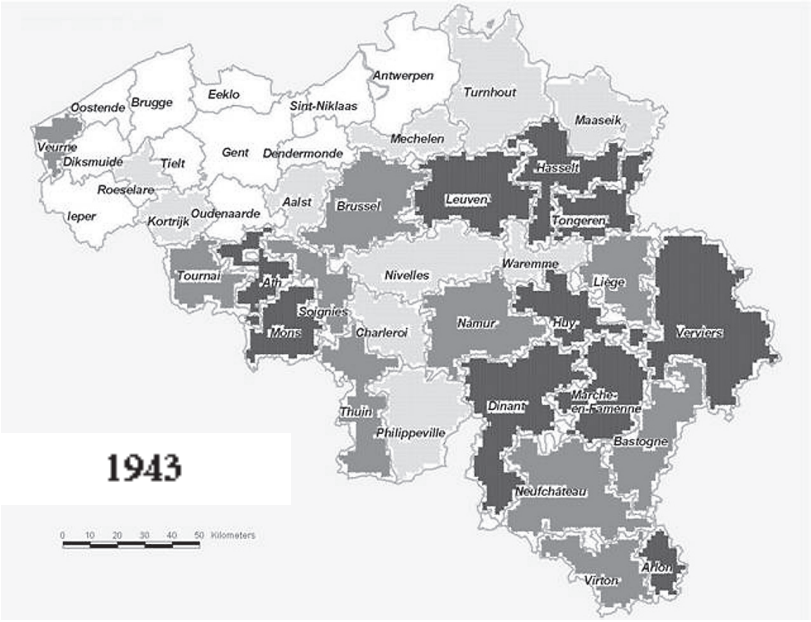

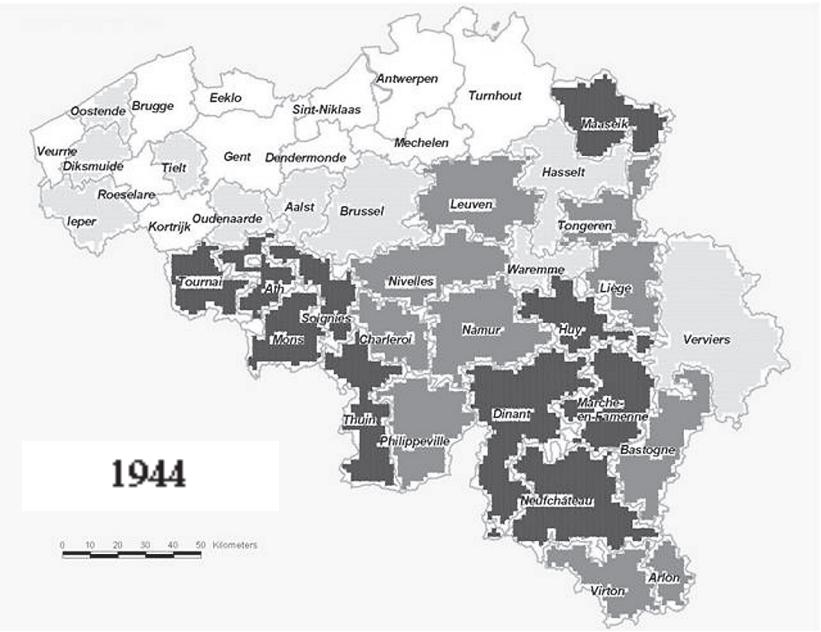

(N.B. De kleurschakering verwijst niet direct naar de homicidecijfers zelf, maar naar de positie van het arrondissement binnen de ordening van de arrondissementen op basis de homicideratio's. De arrondissementen werden op basis van de ratio's in vier klassen ingedeeld. Van hoog naar laag correspondeert 1-10 met donkergrijs, 11-20 met grijs, 21-30 met lichtgrijs, 31-41 met wit.)

(Bron : NIS, onuitgegeven statistieken doodsoorzaken; kaart : HISGIS)

geweld en de evolutie ervan tijdens de oorlog te schetsen. Voor wat het jaar 1942 betreft, vertonen de homicideratio's nog geen uitgesproken geografisch patroon. De stijging is nog te beperkt om er verregaande conclusies aan te verbinden. Geheel anders is de situatie voor het jaar 1943. Bijzonder in het oog springt het feit dat in het noordwesten van het land in weerwil van de nationale trend geen sprake was van een betekenisvolle stijging van de homicidecijfers. In beide Vlaanderen (met uitzondering van de arrondissementen Veurne en Aalst) en in de arrondissementen Antwerpen, Turnhout en Maaseik was er niet of nauwelijks sprake van een toename. Het is daarentegen opmerkelijk dat geen enkel Waals arrondissement laag scoort. Waar in 1942 nog 7 van 15 arrondissementen met de laagste homicideratio's Waals waren, zijn in 1943 alle 15 minst gewelddadige arrondissementen Nederlandstalig. Buiten de relatief kalme noordwestelijke zone is de stijging van de ratio's in de rest van het land veel meer uitgesproken. Toch bestaan er binnen dit gebied nog grote verschillen qua graad van gewelddadigheid. Zo is de homicideratio van het arrondissement Hoei maar liefst acht maal hoger dan dat van Nijvel. Verrassend is dat een aantal kleinere rurale arrondissementen uit de oostelijke

provincies (Luik, Limburg en Luxemburg) duidelijk hogere scores vertonen dan grote verstedelijkte en industriële arrondissementen als Luik en Charleroi. Onder de Nederlandstalige arrondissementen springt onmiddellijk de bijzondere positie van Tongeren, Hasselt en Leuven in het oog.

Het feit dat het jaar 1944 voor nagenoeg alle administratieve arrondissementen gekenmerkt werd door een explosieve stijging van de homicideratio's, impliceert evenwel niet dat de regionale verschillen aan betekenis verloren. Wel integendeel, in zekere zin was het relatieve contrast tussen het 'kalme' noordwesten en het 'gewelddadige' zuidoosten misschien nog meer uitgesproken dan in 1943. Met name springt het in het oog dat de 15 arrondissementen die de provincies Antwerpen, West- en Oost-Vlaanderen uitmaken, relatief gezien net de laagste homicideratio's vertonen. Verder valt het op dat het arrondissement Brussel met zijn ratio van 17,12 een perfecte middenpositie inneemt tussen de noordwestelijke provincies (ratio's van 0,00 tot 11,99) en het zuidoosten (ratio's van 19,76 tot 79,56). In Limburg kreeg het geweld ook het arrondissement Maaseik in zijn greep, waar het blijkens de cijfers van 1943 tot dusver relatief kalm gebleven was. In het arrondissement Leuven verdubbelde de ratio in vergelijking met het jaar tevoren. Toch zijn het vooral de hoge cijfers in vele Waalse arrondissementen die de aandacht trekken. Ronduit spectaculair was de toestand in Henegouwen waar de homicideratio's exponentieel gestegen waren. Vergeleken met de meer westelijke arrondissementen van de provincie, bleef Charleroi relatief gezien ietwat achter. Gemeten aan de verzesvoudiging van de cijfers ontsnapte ook het arrondissement Nijvel dat in 1943 de laagste homicideratio van Wallonië kende, niet langer aan de spiraal van geweld. Niet enkel in de sterk geïndustrialiseerde arrondissementen van de Waalse bekkens met hun traditie van klassenstrijd werden hoge ratio's vastgesteld. Ook in de overwegend katholieke en rurale provincies Namen en Luxemburg waren er gebieden waar een uitgesproken klimaat van geweld bestond. De aanwezigheid van gewapende verzetsgroeperingen én bendes overvallers in de Ardeense wouden zal hieraan wel niet vreemd geweest zijn. De provincie Luik biedt een gemengd beeld. Het arrondissement Hoei was net als in 1943 volgens de beschikbare cijfers het meest gewelddadige van België, terwijl de ratio's van Borgworm en Verviers in 1944 duidelijk achterbleven bij de rest van Wallonië. De ratio van het sterk verstedelijkte en industriële arrondissement Luik bereikte niet dezelfde hoogte als in gebieden met een gelijkaardig profiel in Henegouwen.

Bij de interpretatie van de opmerkelijke interregionale verschillen dient wel steeds rekening gehouden te worden met de mobiliteit van zowel verzetsgroeperingen, collaboratiemilities als overvallers. Zo is het waarschijnlijk dat de hoge homicideratio's van de landelijke arrondissementen ten zuiden van Samber en Maas ten minste ten dele toegeschreven kunnen worden aan rondtrekkende groeperingen die uit de Waalse industriële regio's afkomstig waren. Toch is het contrast tussen het noordwesten en het zuidoosten dermate uitgesproken dat het niet door het argument van de geografische mobiliteit kan ontkracht worden.

IV. Verklaringen

Waaraan kan nu het opvallende verschil tussen het noordwesten en het zuidoosten toegeschreven worden ? In dit bestek worden een aantal zeer voorlopige hypotheses geformuleerd om een aanzet tot antwoord te bieden.

Een eerste element dat antwoord verdient is de vraag in hoeverre de gebieden met hoge homicideratio's in 1943 en 1944 konden bogen op een gewelddadige traditie. Beantwoordt met andere woorden de geografische spreiding van het geweld tijdens de tweede helft van de bezetting aan gelijkaardige verhoudingen tijdens het Interbellum ? Bij vergelijking van de regionale ratio's van de jaren 1936 tot 1939 met die van de tweede helft van de bezetting kan de hypothese van een mogelijke radicalisering van een bestaand patroon zonder meer weerlegd worden. Niets in de vooroorlogse cijfers wijst immers op een wezenlijk onderscheid tussen het noordwesten en het zuidoosten van het land.

Hoewel de grens tussen de 'kalme' en 'gewelddadige' gebieden tijdens de bezetting niet geheel correspondeert met de taalgrens, blijft het toch opvallend dat in 15 van de 19 Nederlandstalige arrondissementen relatief gezien het minst homicides werden vastgesteld. Vanuit deze opmerkelijke vaststelling loont het wellicht de moeite enige aandacht te besteden aan de mogelijke verschillen in het politieke klimaat tijdens de bezetting tussen het noorden en het zuiden van het land. Een belangrijk element in dit verband is de relatief zwakke positie van het verzet in Vlaanderen [24]. De overgrote meerderheid van de Nederlandstalige Belgen mag dan wel net als hun Franstalige landgenoten een negatieve grondhouding hebben aangenomen ten aanzien van de bezetter en de collaboratie, de stap naar actief verzet werd in relatieve termen minder snel gezet dan in Franstalig België. Alle beschikbare indicatoren wijzen op een geringere mate van georganiseerd verzet in Vlaanderen. De relatieve zwakte van het verzet in Vlaanderen blijkt ook uit het feit dat er verhoudingsgewijs merkelijk minder mensen het mikpunt werden van de Duitse repressie van het verzet. De relatief gezien zwakkere repressie van het verzet in Vlaanderen kan niet enkel begrepen worden als een afspiegeling van

24 Voor volgende paragrafen werd, tenzij anders aangegeven, geput uit : José Gotovitch, "Beeld van de klandestiene pers in 1940", in *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 2 (1972), p. 226; José Gotovitch e.a., *Guide de la presse clandestine de Belgique*, Brussel, 1991; José Gotovitch, "Wallons et Flamands : le fossé se creuse...", in Hervé Hasquin (red.), *La Wallonie, le pays et les hommes*, s.l., 1976, II, p. 295-317; Fabrice Maerten, "Les courants idéologiques et la Résistance belge", in *Les courants politiques et la Résistance : continuités ou ruptures ? Colloque international, Esch-sur-Alzette*, 4.2002, Luxembourg, 2003, p. 302-334; Id., "L'impact du souvenir de la Grande Guerre sur la Résistance durant le second conflit mondial", in Laurence van Ypersele (red.), *Imaginaires de guerre. L'histoire entre mythe et réalité*, Louvain-la-Neuve, 2003, p. 303-338; Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt, 2000, p. 711-716; Patrick Temmerman & Bert Boeckx, *Deportatie en verzet. Een eerste globale statistische analyse op basis van de erkenningsdossiers Politieke Gevangenen*, Brussel, 1995; Rudi Van Doorslaer, *Gebruikt...*; Etienne Verhoeyen & Nico Wouters, "Verzet (Tweede Wereldoorlog)", in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, dl. 3, p. 3.292-3.297.

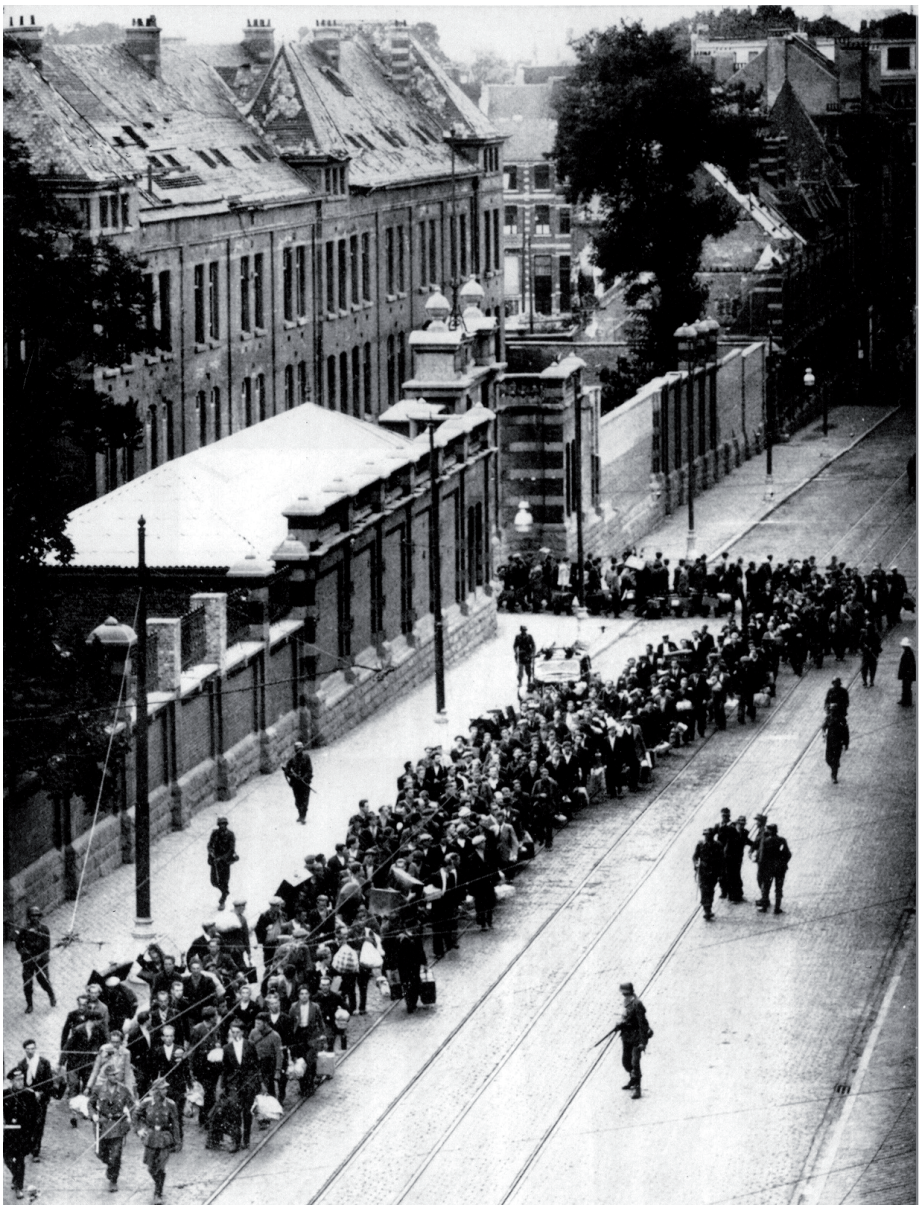

- **Ook de invoering van de verplichte tewerkstelling in Duitsland, in oktober 1942, zorgde voor buitengewoon groot ongenoegen. Op de foto zien wij hoe gearresteerde werkweigeraars worden weggevoerd uit de kazerne van Etterbeek. (Foto SOMA)**

een geringere intensiteit van de verzetsactiviteiten op het terrein, maar ook als een indicatie dat het Duitse bestuur in relatief rustige gebieden de spanning niet nodeloos wenste op te drijven.

Revelerend in dit verband is de geografische herkomst van de personen die in het kader van de gijzelaarspolitiek terechtgesteld werden [25]. Von Falkenhausen verklaarde op zijn proces dat de terechtgestelde gijzelaars met het oog op specifieke lokale publieke opinies geselecteerd werden. Ingedeeld volgens de huidige gewestgrenzen, stamde 43 % (105) onder hen uit Wallonië, 27 % (65) uit Brussel en 25 % (60) uit Vlaanderen. Slechts 11 van de 60 geografische Vlamingen kwamen uit beide Vlaanderen en Antwerpen zodat het vermoeden gerechtvaardigd is dat de drie 'rustige' provincies bewust werden ontzien.

Ook collaborateurs zagen in het noordwesten minder de noodzaak in van directe gewelddadige actie tegen het verzet dan dit in het zuidoosten het geval was. Aangezien de collaborateurs in de noordwestelijke provincies in veel mindere mate door de dreiging van aanslagen in een gewapend isolement gedrongen werden, klonk de roep om vergelding er minder hard. De belangrijkste gewelddadige wraakacties van collaboratiemilities vonden niet toevallig in Wallonië, Brabant en Limburg plaats en niet in het noordwesten. De ongelijke spreiding van het politieke geweld van de kant van de collaboratie verklaart ten dele waarom de associatie tussen geweld en collaboratie die in de naoorlogse francofone herinnering gemeengoed zou worden, in Vlaanderen op zijn zachtst gezegd allesbehalve dominant was.

Ook bij de naoorlogse bestraffing vonden regionale gradaties in de intensiteit van het gebruik van geweld door collaborateurs hun weerslag. Zo stelden Luc Huyse en Steven Dhondt vast dat de Franstaligen een verrassend hoog aandeel (48 %) van de veroordelingen wegens politieke collaboratie onder verzwarende omstandigheden voor hun rekening namen [26]. Deze categorie werd zowel politieke bijstand aan de bezetter als een gemeenrechtelijk misdrijf (doodslag, diefstal met geweld, vernieling van eigendommen) of verklikking ten laste gelegd. Huyse en Dhondt suggereren dat het, gezien het minder uitgesproken politieke karakter van de collaboratie in Franstalig België, hoofdzakelijk om een apolitieke vorm van collaboratie gaat. Nog afgezien van de vraag of de collaboratie in Franstalig België minder politiek gemotiveerd zou zijn, lijkt het hoge Franstalige aandeel te beantwoorden aan de oorlogsrealiteit van een belegerde minderheid die meer dan elders in het land een beroep op geweld deed om zich enigszins te kunnen handhaven.

25 Zie voor de geografische herkomst van de gefusilleerden : J. Konings, *De terechtstelling van gijzelaars tijdens de Duitse bezetting van België onder het bestuur van de Militärbefehlshaber von Falkenhausen (1940-1944)*, niet-gepubliceerde licentiaatsverhandeling, Leuven, 1982, p. 56-57.

26 Luc Huyse & Steven Dhondt, *Onverwerkt...*, p. 236.

Met de huidige stand van het onderzoek is het vooralsnog onmogelijk sluitende verklaringen te geven voor de relatief geringere aantrekkingskracht van het verzet in Nederlandstalig België [27]. Zonder enige twijfel is de *Flamenpolitik* die de bezetter ook tijdens de Tweede Wereldoorlog voerde, een factor van belang. Met name de invrijheidsstelling van de Vlaamse krijgsgevangenen in tegenstelling tot hun Franstalige lotgenoten, zorgde ervoor dat in Vlaanderen een belangrijke potentiële bron van anti-Duits ressentiment snel werd weggenomen. Meer fundamenteel waren ook de verschillen in politieke krachtsverhoudingen tussen Noord en Zuid. In Vlaanderen woog de voorzichtige accommodatiepolitiek die de katholieke zuil tijdens de bezetting voerde, veel zwaarder door, gezien haar dominante positie in het Vlaamse politieke landschap. In Franstalig België stonden de socialistische en liberale partijen veel sterker, waarvan segmenten in tegenstelling tot de katholieke partij in het verzet terecht kwamen. Binnen het linkse kamp was bovendien tijdens het Interbellum de strijdvaardigheid tegen het fascisme langs Franstalige kant een stuk meer uitgesproken geweest dan in Vlaanderen. Tenslotte wist de communistische partij tijdens de crisisjaren in de Waalse industriële bekkens met hun traditie van strijdsyndicalisme en onder intellectuelen te Brussel een relatief belangrijke aanhang te verwerven. In Nederlandstalig België bestond er daarentegen geen voedingsbodem voor radicaal-links zodat de aanhang er beperkt bleef tot een paar marginale kernen. De natuurlijke rekruteringsvijver voor bijvoorbeeld de Partizanen (die verantwoordelijk waren voor het gros van de liquidaties van collaborateurs) was in Nederlandstalig België dan ook erg klein.

Ervan uitgaande dat patriottisme één van de belangrijkste drijfveren vormde om over te gaan tot verzet tegen de bezetter, ligt het voor de hand enige aandacht te besteden aan de uiteendrijvende nationale identificaties van Franstaligen en Nederlandstaligen in België tijdens het Interbellum. In menig opzicht was het de ervaring van de Eerste Wereldoorlog die optrad als katalysator in de verschuivingen van de nationale gevoelens. Enerzijds leidden de verontwaardiging over de Duitse inval en de ontberingen tijdens de lange bezettingsjaren in het hele land tot een ongekend hoogtepunt van Belgisch nationaal gevoel dat een uitgesproken anti-Duits ressentiment in zich droeg. Anderzijds voltrok zich zowel achter het front als in het bezette land een proces van radicalisering onder de flaminganten, wat uiteindelijk ruimte zou bieden voor het Vlaams-nationalisme als onafhankelijke politieke stroming. De botsing van deze tegenstrijdige en elkaar versterkende tendensen zou tijdens het Interbellum leiden tot duidelijke verschillen in nationale identificatie tussen Noord en Zuid. In Franstalig België werd het versterkte Belgische nationalisme niet gecontesteerd en werd het bovendien aangewend als een wapen in de strijd tegen de Vlaamsgezinde verzuchtingen die vereenzelvigd werden met de vermaledijde *Flamenpolitik*. In Nederlandstalig België groeide in de jaren 1920

27 Het lopende SOMA-onderzoeksproject "Verzet in Vlaanderen" door Jan Laplasse en Karolien Steen zal hierin binnen afzienbare tijd verandering brengen.

• **Ook de gemeenrechtelijke homicide nam tegen het einde van de bezetting in België nooit gezien proporties aan. Op deze foto een roofmoord in Limburg, de Vlaamse provincie die het meest te leiden had onder het nietsontziend geweld.**
(Foto uit Jos Bouveroux, *Terreur in Oorlogstijd*, [Kapellen, 1984])

en 1930 daarentegen de verdeeldheid inzake nationale identiteit. Ondanks het feit dat de overgrote meerderheid van de Nederlandstalige Belgen zich in eerste instantie met België bleef identificeren, intensifieerde, mede onder invloed van het aanvankelijke uitblijven van inwilliging van de Vlaamse verzuchtingen, bij een overwegend katholieke en kleinburgerlijke minderheid het Vlaamse natiebewustzijn. Ook al ging het om een minoritair en zeer ambigu fenomeen, de opkomst van een concurrerend nationalisme verzwakte ongetwijfeld de kracht het Belgisch nationaal gevoel in Vlaanderen en daarmee ook één van de belangrijkste voedingsbodems van het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Bij dit alles dient ook in overweging genomen te worden dat al tijdens de Eerste Wereldoorlog de anti-Duitse gevoelens weliswaar wijd verspreid, maar niet in alle delen van het land in gelijke kracht aanwezig waren. In streken die door de invasie en bezetting sterk getroffen werden, was de haat tegen de Duitsers ongetwijfeld veel dieper geworteld dan elders. Zo lijdt het geen twijfel dat in steden en dorpen waar het Duitse leger tijdens de invasie in 1914 moordpartijen en vernielingen aanrichtte, het anti-Duitse ressentiment bijzonder virulent was. Onderzoek wijst alvast uit dat de herinnering aan dergelijke vormen van geweld nog zijn weerslag had tijdens de Tweede Wereldoorlog. Tot de eerste verzetskernen in 1940 behoorden vaak (familieleden

van) slachtoffers van de Duitse repressie tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het geografisch toeval wil nu dat het gros van de slachtoffers van de Duitse 'wreedheden' in 1914 in het overwegend Waalse zuidoosten vielen [28]. In Nederlandstalig België werd enkel het arrondissement Leuven zwaar getroffen. Het is wellicht wat overtrokken om de zwakke positie van het Vlaams-nationalisme tijdens het Interbellum en de kracht van het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog in Leuven geheel toe te schrijven aan de herinnering aan de wreedheden van 1914, maar dat deze factor een rol van betekenis heeft gespeeld, lijkt voor de hand te liggen [29].

Een andere belangrijke bron van anti-Duits gevoel bestond uit de moeilijke materiële omstandigheden waarin de Belgische bevolking tijdens de Eerste Wereldoorlog moest zien te overleven. Niet alle sociale groepen hadden echter in gelijke mate te lijden onder de ontberingen, wat ook zijn weerslag had op de intensiteit van de afkeer voor de bezetter. Zo schreef Henri Pirenne dat de anti-Duitse gevoelens in de stedelijke en industriële gebieden waar massaal honger geleden werd, veel meer uitgesproken waren dan op het platteland waar de levensstandaard van de bevolking dankzij de hoge voedselprijzen op peil bleef of zelfs toenam [30]. In het sterk geïndustrialiseerde Wallonië zou de haat tegen de bezetter dan ook hogere pieken bereiken dan in het nog overwegend landelijke Vlaanderen.

Bij de interpretatie van de regionale patronen dient steeds in het achterhoofd gehouden te worden dat kleine groepen guerrillastrijders (bijvoorbeeld de joodse partizanen van de communistische *Main d'Oeuvre immigrée* in Brussel) een zeer aanzienlijk deel van het politiek geïnspireerde geweld voor hun rekening konden nemen. Vanuit dit perspectief bekeken, zou de kleine basis van het verzet in Vlaanderen op het eerste gezicht niet noodzakelijk een beletsel vormen voor de ontplooiing van guerrilla-activiteiten. Zulke benadering gaat echter voorbij aan de wijsheid van Mao Zedong dat guerrilla maar effectief en mogelijk is wanneer ze zich onder de bevolking kan begeven als "een vis in het water". Bij gebrek aan bredere steun vielen pogingen van guerrillagroeperingen om ook in het Vlaamse hartland voet aan de grond te krijgen, doorgaans veeleer als graankorrels op een rots. Het algemene klimaat ten overstaan van het verzet was in de meeste Vlaamse provincies immers minder welwillend dan in bijvoorbeeld Henegouwen, waar de meerderheid van de bevolking tijdens de tweede

28 Zie John Horne & Alan Kramer, *German Atrocities, 1914. A History of Denial*, New Haven/London, 2001.

29 Herman Van De Vijver, Rudi Van Doorslaer & Etienne Verhoeyen, *Het verzet - 2* (België in de Tweede Wereldoorlog 6), Kapellen, 1988, p. 43-44.

30 Henri Pirenne, *La Belgique et la guerre mondiale*, Parijs/New Haven, 1929, p. 119.

helft van de bezetting stilzwijgend achter het verzet stond en bereid was occasionele hulp te verlenen [31].

Ongetwijfeld moeten ook apolitieke factoren in overweging genomen worden om de merkwaardige geografische spreiding van de homicides te verklaren. Bij gebrek aan onderzoek is het niet vanzelfsprekend in dit verband onderbouwde uitspraken te doen. Noodgedwongen zullen volgende paragrafen dan ook sterk speculatief van aard zijn. Een interessant vertrekpunt vormt de vaststelling dat de spreiding van de overvallen tijdens de bezetting min of meer overeenstemt met het geografisch patroon van de aanslagen en sabotagedaden [32]. Het hierboven vastgestelde contrast tussen het rustige noordwesten en het roerige zuidoosten van het land tekent zich opnieuw af. Kunnen de aanslagen en sabotagedaden gelden als een graadmeter van de activiteiten van het gewapend verzet, bij de overvallen is dit niet het geval, aangezien ze goeddeels het werk waren van dievenbendes zonder politieke motieven. Zelfs indien rekening gehouden wordt met het feit dat een deel van de overvallen gepleegd werd door het verzet om zich van geld, voedsel of rantsoenzegels te voorzien, kan uit de cijfers over overvallen toch één belangrijke conclusie ten aanzien van het banditisme van gemeen recht getrokken worden : afgaande op de lage scores bleef het fenomeen in het noordwesten van het land beperkt in omvang. *Grosso modo* in de regio's waar het gewapend verzet gemeten aan het aantal sabotagedaden en aanslagen zwak stond, gold hetzelfde voor het banditisme. Op basis van de geografisch gelijklopende spreiding lijkt op het eerste gezicht de conclusie van een volstrekt amalgaam tussen het banditisme en het gewapend verzet voor de hand te liggen. Ondanks de aangehaalde occasionele verstrengeling van beide fenomenen in een beperkt aantal gebieden, gaat een dergelijke veralgemening die de deur opent voor een eenduidige criminalisering van het gewapende verzet, echter duidelijk voorbij aan de complexiteit en de weerbarstigheid van de historische realiteit. In beginsel gaat het immers om twee fundamenteel verschillende fenomenen waaraan heel andere motieven ten grondslag lagen.

In plaats van uit te gaan van een tendentieuze gelijkschakeling van gewapend verzet en banditisme, loont het misschien de moeite om op zoek te gaan naar een mogelijke

31 Fabrice Maerten, "Résistance et société en Hainaut belge. Histoire d'une brève rencontre", in R. Vandenbussche (red.), *L'engagement dans la résistance (France du Nord-Belgique)*, Villeneuve d'Ascq, 2003, p. 83-84.

32 Zie voor de geografische spreiding van de verzetsactiviteiten het artikel van Jan Laplasse en Karolien Steen in dit BEG-nummer.

Tabel 2 : Overvallen per gerechtelijk arrondissement, 1943-1944

(Bron : fichier opgesteld door Henri Masson, SOMA) [33]

Gerechtelijk arrondissement	Overvallen (absolute aantallen)	Overvallen (per 100.000 inwoners)
Aarlen	109	127,74
Antwerpen	117	15,36
Brugge	1 252	439,23
Brugge	21	3,37
Brussel	49	5,27
Charleroi	239	139,30
Dendermonde	21	10,01
Dinant	193	277,44
Eupen	475	206,30
Gent	82	11,74
Hasselt	201	95,03
Hoei	275	618,03
Ieper	30	30,72
Kortrijk	95	30,10
Leuven	490	137,97
Luik	1 935	349,30
Marche	409	705,71
Mechelen	69	30,43
Namen	418	199,29
Neufchâteau	130	215,03
Nijvel	377	324,03
Oudenaarde	90	30,73
Tongeren	293	130,34
Turnhout	99	41,01
Verviers	250	137,23
Veurne	9	9,99

33 José Gotovitch, "Un fichier et une statistique des attentats sous l'occupation", in *Bulletin*, 15 (1985), p. 33-34. Hoewel de empirische basis van deze statistiek hier en daar lacunes vertoont, wijst de grote mate van gelijkenis met homicidestatistieken erop dat hij toch waardevolle gegevens biedt.

gemeenschappelijke oorsprong om de gelijkaardige geografische spreiding van beide fenomenen te helpen verklaren. In de historisch-criminologische literatuur wordt er van uitgegaan dat er een nauw verband bestaat tussen banditisme en massale verarming. Reeds vroeg tijdens de bezetting was de levensstandaard van brede lagen van de bevolking er fors op achteruitgegaan om vanaf 1942 min of meer te stabiliseren op een laag niveau. Er was tijdens de Tweede Wereldoorlog dus wel degelijk sprake van massale verarming, met dien verstande dat de arbeidersbevolking het zwaarst getroffen werd. Met name in streken met een hoge concentratie aan industrie en mijnbouw was de impact op de gemiddelde levensstandaard het meest uitgesproken. In die gebieden waar de crisis het sterkst tot maatschappelijke ontwrichting leidde, werd diefstal als overlevingsmechanisme ingeschakeld [34]. Vanuit dat oogpunt is het niet verwonderlijk dat de meeste overvallen gepleegd werden in een brede band rond de Waalse industriële bekkens waar de grootste concentratie aan arbeiders woonde. Dat de hoogste homicideratio's niet opgetekend worden in de meest verstedelijkte Waalse arrondissementen Luik en Charleroi, maar in de omliggende rurale arrondissementen en in sterk gemengde gebieden, kan wellicht opgevat worden als een indicator van het sociale antagonisme tussen arbeiders en boeren tijdens de bezetting. Sinds de publicatie van *L'an 40* is het goed bekend hoezeer de honger van het najaar 1940-1941 bijgedragen heeft tot het discrediteren van de bezetter bij de arbeidersbevolking en tot de eerste daden van verzet. Gezien de grote concentratie arbeiders en de aanwezigheid van een traditie van klassenstrijd is het niet verwonderlijk dat de afkeer van de bezetter zich het scherpst liet gevoelen in de Waalse bekkens. In zekere zin lag de crisis die de oorlog voor de bevolking van industriële gebieden met zich meebracht, mede aan de basis van zowel het banditisme als het gewapend verzet.

Een gelijkaardig samenspel van politieke en sociale factoren ligt aan de basis van de uiteenlopende respons op de instelling van de verplichte tewerkstelling in de onderscheiden landsdelen, wat op zijn beurt een weerslag had op de regionale homicideratio's. Frans Selleslagh stelde inzake de keuze van een onderduikplaats een intrigerend onderscheid tussen Vlaamse en Waalse werkweigeraars vast [35]. Op basis van een enquête uitgevoerd door het toenmalige Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, constateerde hij dat Vlaamse en Brusselse werkweigeraars veelal in de onmiddellijke omgeving van hun woonplaats onderdoken, terwijl Waalse illegalen vaker verder van huis hun toevlucht zochten bij verzetsgroeperingen of banditisme aanwendden als overlevingsstrategie. Bij gebrek aan grondig onderzoek kunnen slechts zeer voorlopige hypotheses geformuleerd worden om dit onderscheid te verklaren.

34 Voor de verschuivingen van de tolerantiedrempel tegenover diefstal en fraude onder de arbeidersbevolking tijdens de bezetting zie Guillaume Jacquemyns, *Privations...*, p. 110-111.

35 Frans Selleslagh, "De tewerkstelling", in *1940-1945. Het dagelijks leven in België*, Brussel, 1985, p. 160-161. Statistische analyse van de erkenningsdossiers Politieke Gevangenen lijkt dit te bevestigen, zie : Patrick Temmerman & Bert Boeckx, *Deportatie…*, p. 40.

Enerzijds is het verschil in het politieke klimaat tussen Noord en Zuid een factor van belang. In het overwegend kerkelijke Vlaanderen werd de fijnmazig vertakte structuur van de Roomse kerk en haar sociale organisaties (die bovendien ook tijdens de bezetting in het openbaar konden opereren) ingeschakeld om werkweigeraars een veilig onderkomen te verschaffen. De betekenis van het ondergrondse netwerk voor werkweigeraars zoals dat met name door de Katholieke Arbeidersjeugd uitgebouwd werd, kan in dit verband nauwelijks overschat worden [36]. De inspanningen van katholieke zijde werden ten minste ten dele ingegeven door de wens de werkweigeraars uit de handen van communistisch geïnspireerde verzetsgroeperingen te houden. In de Waalse industriecentra waar het secularisatieproces veel verder gevorderd was, konden katholieke sociale organisaties in veel mindere mate een dergelijke rol spelen. Ook de activiteiten van de clandestiene socialistische zuil die in de Waalse bekkens dominant was, bleven in dit verband relatief beperkt [37]. Veel meer dan hun Nederlandstalige lotgenoten, kozen de Waalse werkweigeraars voor het verzet dat sowieso toch al veel meer om het lijf had in het Zuiden dan in het Noorden, of voor banditisme als overlevingsstrategie. Ze konden met andere woorden over het algemeen in veel mindere mate dan de Nederlandstalige werkweigeraars terecht binnen bestaande informele sociale netwerken en maatschappelijke structuren. Enig voorbehoud dient wel gemaakt te worden voor de situatie in het Luikse. Daar was er een alternatieve structuur aanwezig, namelijk de MSU van André Renard en zijn voorlopers, die op grote schaal werkweigeraars wist op te vangen. De – naar Waalse normen – relatief lage homicideratio's in het arrondissement Luik vormen hier mogelijk een afspiegeling van.

Tevens kan men zich afvragen of er ook geen structurele redenen van sociaal-economische aard waren die verklaren waarom werkweigeraars uit de Waalse industriële bekkens in veel mindere mate dan hun lotgenoten uit andere delen van het land in hun onmiddellijke sociale omgeving terecht konden. Het lijkt er sterk op dat de arbeidersbevolking in het Waalse bekken over een kleinere manoeuvreerruimte beschikte om zich buiten de officiële arbeidsplaats, die door de keuze voor de illegaliteit verlaten moest worden, van een alternatieve bestaansbasis te voorzien. Voor onderduikers uit rurale of semi-rurale gebieden was het vanzelfsprekend eenvoudiger om kost en inwoon bij bevriende of verwante landbouwers te vinden dan voor arbeiders uit industriegebieden. Zeker in gebieden als de Borinage waar de oorlog het oude sociale antagonisme tussen arbeiders en boeren weer had aangescherpt, lag dit niet voor de hand. In grote delen van Vlaanderen waar de specifieke figuratie van de juxtapositie van grote industriële complexen en agrarische zones (misschien op Limburg na) nagenoeg onbekend was, was de grens tussen de leefwereld van arbeiders en boeren niet absoluut,

36 Leen Alaerts, *Door eigen werk sterk. Geschiedenis van het kajotters en kajotsters in Vlaanderen 1924-1967*, Leuven, 2004, p. 321-331.

37 Chantal Kesteloot, "L'attitude des syndicats clandestins à l'égard du travail obligatoire", in *De verplichte tewerkstelling…*, p. 84-87.

maar vloeiend van aard zodat er makkelijker aanknopingspunten gevonden konden worden.

Intrigerender is de vaststelling dat inwoners van de traditionele grote Belgische steden als Brussel, Antwerpen en Gent blijkbaar gemakkelijker alternatieve bestaansstrategieën konden aanspreken, aangezien ze in mindere mate dan de Waalse arbeiders een beroep moesten doen op de 'noodoplossingen' van het verzet en het banditisme. Mogelijk bood het complexe economische weefsel van een stad als Brussel met een concentratie van kleinschalige ateliers, huisarbeid, handelszaken en diensten veel meer ruimte voor alternatieve inkomensbronnen door clandestiene tewerkstelling of zwarte handel dan de eenduidige structuur van de Henegouwse mijnbouw en industriegebieden [38]. Buiten de mijn of de fabriek, die door hun grootschalige en makkelijk controleerbare karakter geen gelegenheid boden voor tewerkstelling in het zwart, waren er amper economische activiteiten die voor een alternatieve bestaansbasis konden zorgen. Vanuit dit gezichtspunt bekeken is het misschien niet geheel toevallig dat in Limburg, een van de weinige Nederlandstalige streken in België waar onder arbeiders een enigszins vergelijkbare afhankelijkheid van enkele grote werkgevers bestond, tijdens de bezetting eveneens hoge homicidecijfers opgetekend werden. Uit prosopografisch onderzoek over Limburgse partizanen blijkt alvast dat ze veelal stamden uit een sociale groep die aanknopingspunten miste in de bredere Limburgse samenleving en bijgevolg minder gemakkelijk terecht konden in het officieuze circuit [39]. Bij de uitbetaling van steun aan ondergedoken werkweigeraars hield de dienst Socrates terdege rekening met de lokale mogelijkheden om via parallelle circuits alternatieve bronnen van bestaan aan te spreken : "*dans le Hainaut et à Liège, la misère paraissait beaucoup plus grande; en Flandre, les possibilités de gagner sa vie dans une ferme ou en se livrant au commerce noir étaient bien plus nombreuses*" [40].

Spelen tegen de achtergrond misschien veel prozaïscher redenen, zoals de geografische factor, een rol ? Bood het zuidoosten met zijn uitgestrekte bos-, heide- en veengebieden en geaccidenteerd reliëf geen geschikter schuilplaatsen en uitvalsbases voor gewapend verzet en groepen werkweigeraars dan het open en vlakke landschap in het noordwesten ? Hoewel een dergelijke samenhang in het geheel niet uit te sluiten valt en wellicht tot op zekere hoogte reëel was, moet men zich hoeden voor al te uitgesproken

38 Voor de flexibliteit van een sector als de kledingsindustrie in grote steden zie Patricia Van Den Eeckhout, "Onderaanneming en huisarbeid in Westeuropese hoofdsteden. Twee eeuwen flexibiliteit in de kledingsindustrie (19e-20e eeuw)", in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 20 (1994), p. 391-427.

39 Bert Boeckx, "Politiek geweld tijdens de bezetting. Een prosopografische studie", in *Het Oude Land van Loon*, 50 (1995), p. 183-200.

40 R. Scheyven, Rapport sur le service Solidarité-Aide aux Réfractaires (SOMA, *Papieren William Ugeux*). Geciteerd door Etienne Verhoeyen, "Le gouvernement en exil et le soutien clandestine aux réfractaires", in *De verplichte tewerkstelling…*, p.144.

geografisch determinisme. Zo is er geen reden om *a priori* aan te nemen dat guerrilla-activiteiten in steden minder efficiënt of zelfs onmogelijk zouden zijn [41].

V. Besluit

Indien geweld een goede indicator is voor de spanningen in een bepaalde samenleving, is het duidelijk dat in de noordwestelijke provincies tijdens de Tweede Wereldoorlog relatief gezien een geringere mate van polarisatie optrad dan in de rest van het land. Voor wat het intra-Belgische politieke geweld betreft, kan men er van uitgaan dat de beperktere omvang ervan in het noordwesten niet volstrekt toevallig is, maar integendeel een weerspiegeling van minder uitgesproken politieke tegenstellingen vormt. De legitimiteit van het totalitaire gezag van de bezetter en de vertegenwoordigers van zijn Nieuwe Orde werden er in mindere mate gecontesteerd. Geconfronteerd met meer weerstand in het zuidoosten, zagen de bezetter en de collaboratie er zich veel meer dan in het noordwesten toe verplicht over te gaan tot gewelddadige repressie van tegenstanders, met als onvermijdelijk resultaat dat de polarisatie nog versterkt werd. Waar zeker in de zomer van 1944 het geweld in een aantal streken van het Zuiden en Oosten van het land de allure aannam van een kleinschalige burgeroorlog, bleef de situatie in het noordwesten relatief gezien minder gespannen. De geringere mate van polarisatie tijdens de bezetting in de noordwestelijke provincies waar driekwart van de Nederlandstalige Belgen woonde, verklaart wellicht het relatieve gemak waarmee na de oorlog collaborateurs in de Vlaamse samenleving gereïntegreerd konden worden. Ondanks de afkeuring van de collaboratie door brede lagen van de Vlaamse bevolking, was het sociale isolement van de collaborateurs in Vlaanderen minder totaal dan bijvoorbeeld in Wallonië. Zeker in het brede Vlaams-katholieke milieu stond, ondanks alles, het besef van een zekere sociaal-culturele verwantschap met de Vlaams-nationalistische collaborateurs een volledige breuk in de weg. Politiek vertaalde deze dubbelzinnige houding zich in een vage grens tussen de katholieke accommodatie en de Vlaams-nationalistische collaboratie. De geringere mate van politieke polarisatie in Vlaanderen tijdens de bezetting lag in de lijn van het vooroorlogse patroon. In dit verband denke men bijvoorbeeld aan de pogingen om een Vlaamse concentratie te vormen. Het contrast met de politieke constellatie in Franstalig België springt hierbij sterk in het oog. Al voor de oorlog was de aanhang van Rex in een politiek en sociaal isolement gedwongen. Toch zou het van reductionisme getuigen enkel politieke factoren in overweging te nemen. Een belangrijk aandeel van de geconstateerde homicides was immers het resultaat van apolitieke overvallen. Het gegeven dat dergelijke overvallen het talrijkst waren in het zuidoosten van het land wijst erop dat niet enkel de politieke tegenstellingen er sterker waren dan in het noordwesten, maar dat er duidelijk ook sprake was van een grotere mate van sociale spanning. Deze

41 Voor een Belgisch voorbeeld van stedelijke guerrilla, zie José Gotovitch, *Du Rouge…*, p. 155-194.

sociale spanning vond haar oorsprong in de armoede en beperkte manoeuvreerruimte van arbeiders uit de industriële gebieden om zich van alternatieve bronnen van bestaan te voorzien, en vormde op haar beurt een belangrijke stimulans voor het verzet zowel als voor het banditisme.

* Antoon Vrints (°1978) studeerde geschiedenis in Antwerpen en Gent en was van 2001 tot 2004 als onderzoeker aan het SOMA verbonden in het kader van het project "Geweld en wereldoorlog". Hij publiceerde over het Vlaams-nationalisme, de Duitse minderheden in België en de Eerste Wereldoorlog. Hij bereidt een proefschrift voor over geweld in Antwerpen tussen 1910 en 1950.

Bijlage 1

Arrondissement	Homicidenraten 1936-1939	Homicidenraten 1943	Homicidenraten 1944
Aalst	1,39	5,08	10,94
Aalst	1,21	17,09	29,33
Aarlen	0,31	10,52	78,52
Antwerpen	1,30	5,35	4,39
Antwerpen	1,26	12,02	29,52
Bergen	0,07	10,08	00,20
Bergen	0,33	5,04	24,00
Brugge	1,19	2,03	4,09
Brugge	1,17	10,31	17,12
Brussel	2,83	7,70	30,00
Brussel	0,90	0,00	0,28
Dinant	1,39	2,06	10,25
Dinant	1,10	20,24	00,30
Doornik	1,27	7,96	49,96
Doornik	0,00	1,20	3,11
Eupen	0,38	2,08	5,54

[illegible]	1,29	18,37	20,14
[illegible]	1,04	40,24	79,56
[illegible]	0,83	3,18	10,00
[illegible]	0,37	3,71	5,93
[illegible]	1,14	14,17	32,80
[illegible]	1,68	8,08	31,00
[illegible]	0,80	3,97	38,28
[illegible]	0,95	33,26	45,23
[illegible]	0,93	3,30	0,31
[illegible]	1,29	8,96	31,08
[illegible]	1,13	12,13	74,01
[illegible]	1,03	3,04	29,20
[illegible]	1,00	2,12	10,94
[illegible]	0,44	1,74	9,34
[illegible]	0,44	3,31	20,37
[illegible]	0,84	4,60	3,03
[illegible]	1,36	0,55	4,35
[illegible]	1,45	6,23	31,40
[illegible]	0,70	2,08	11,99
[illegible]	1,70	29,43	32,18
[illegible]	1,35	4,20	4,14
[illegible]	1,34	19,22	19,70
[illegible]	0,38	11,59	0,00
[illegible]	1,34	9,88	37,10
[illegible]	1,30	10,46	49,45

Tabel : Homicideratio (/100.000 inwoners) per administratief arrondissement in 1936-1939, 1943 en 1944

(Bron : NIS, onuitgegeven statistieken doodsoorzaken)